

СРПСКА СЛАВИСТИКА
(Колективна монографија)

СРПСКА СЛАВИСТИКА
Колективна монографија

Радови српске делегације на XVI међународном
конгресу слависта

Том I
ЈЕЗИК

Главни и одговорни уредник
Проф. др Љиљана Бајић

Уредници
Проф. др Рајна Драгићевић
Проф. др Вељко Брборић

Секретар
Мср Никола Радосављевић

СРПСКА СЛАВИСТИКА

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФИЈА

ТОМ I
ЈЕЗИК

2018

Уређивачки одбор

Проф. др Злата Бојовић, дописни члан САНУ
Проф. емеритус др Душан Иванић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Драгана Мршевић Радовић
Проф. др Срето Танасић
Проф. др Рајна Драгићевић
Проф. др Љиљана Бајић
Проф. др Александра Вранеш
Проф. др Јован Делић
Др Бојан Јовић, научни саветник
Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Ксенија Кончаревић
Проф. др Људмила Поповић
Проф. др Петар Буњак
Проф. др Вељко Брборић
Проф. др Љубинко Раденковић
Проф. др Бошко Сувајцић
Проф. др Зона Мркаљ
Проф. др Александар Милановић
Проф. др Драгана Вељковић Станковић

Рецензенти

Академик Александар Лукашанец (Минск, Белорусија)
Проф. др Данко Шипка (Феникс, САД)
Проф. др Ана Кречмер (Беч, Аустрија)
Проф. др Милорад Дешић (Београд, Србија)
Проф. др Божо Ђорић (Београд, Србија)

Штампање монографије финансијски је подржало
Министарство културе и информисања Републике Србије

Виктор Д. САВИЋ*
Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Институт за српски језик САНУ

ОДНОС ИЗМЕЂУ НАРОДНЕ И КЊИЖЕВНЕ ЛЕКСИКЕ У ТИПИКУ АРХИЕПИСКОПА НИКОДИМА

Поводом 700 година од настанка
првог словенског превода Јерусалимског типика
1318–2018.

У раду се анализира однос између народне и књижевне лексике у Типику архиепископа Никодима. Запажа се посебно место грецизма, чија фонетска разноликост сведочи о живом контакту преводиоца и његове средине с грчким језиком, не само с непосредним предлошком. Поред типично књижевних лексичких јединица, неологизама и калкова, издваја се наслеђена старија лексика, заједничка за црквенословенски и народни језик (од старословенског до млађег редакцијског слоја), као и без сумње народна лексика, уз посрбе, углавном везане за књижевни контекст. Издвајају се ретко посведочене лексеме везане за специфичан свет типика. У закључку, препознају се критеријуми за идентификацију народне лексике. Анализа указује на произвољност у избору лексичких средстава, између књижевних или некњижевних форми (резултат је језичка хетерогеност). Ово је битна одлика језичког израза карактеристичног за српске типике, још од првог међу њима, Савина Хиландарског типика.

Кључне речи: Типик Архиепископа Никодима, Јерусалимски типик, српскословенски језик, српски народни језик, лексика.

1. Околности настанка Типика. Од XIV века, у промењеним друштвено-политичким, културним и духовним околностима на словенском југу, започета је ревизија или потпуна замена старих превода у склопу нарочите литургијске реформе покренуте на Светој гори (Јеванђеље, Псалтир, Апостол, Служабник, Требник, Минеј, Октоих итд.). Отуда се обично говори о атонским редакцијама и атонским преводима (уп. Богдановић 1980: 166–168). Игуман манастира Хиландара, Никодим (1312–1316), борао је у једној поверљивој мисији у Цариграду (1313), где је присуствовао литургији коју су служила тројица источних патријарха по јерусалимском обреду. Убрзо по доласку на чело Српске цркве (17. маја 1317), у духу

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

новога времена, али позивајући се на оснивача Српске цркве, св. Саву, архиепископ Никодим је превео Јерусалимски типик на српкословенски језик (1317/1318).¹ Био је то први словенски превод овога типика који ће постепено, уз истискивање старије литургијске праксе и старијих богослужбених практикума, овладати током XIV и XV века и међу Словенима, као и на читаву православном Истоку.²

2. Рукопис Типика, предложак и други рукописи. Типик архиепископа Никодима у науци је постао познат преко оригинала који је (пре)писан у архиепископској скрипторији у Пећи (1318/1319).³ За превођење је искоришћен грчки предложак, донет из манастира Св. Јована Претече у Цариграду (в. Мирковић 2007 [1957–1958]: XVII–XVIII).⁴ У питању је текст „основне редакције” (другачији од атогске, „келиотско-киновјиске”), намењен црквено-парохијском, а не манастирском богослужењу (Пентковски 2004: 165–166; уп. Мирковић 2007 [1956]: XLVI). У немачком бомбардовању Народне библиотеке и Београда (6. априла 1941), изгорео је оригинал Типика (бр. 6), али је захваљујући Л. Мирковићу, професору литургије, рукопис снимљен и рашчитан (Мирковић 2007 [1957–1958]: X; фотографије су у Архиву САНУ, бр. 473), а након пола столећа и објављен (2004, 2007).⁵ Настрадали оригинал штуро је описан (Даничић 1859: 189, Стојановић 1903: бр. 402, стр. 113, Мирковић 1957/1958 (2007); Трифуновић 2004: 03–09, Савић 2017а). Књига се састојала од неколико целина: историјски предговор (2а–4б), Јерусалимски типик, подељен на три дела, општи (11а–30б), месецословни (30б–123а) и триодни (123а–169б), с кратким прегледом изменљивих песама (169б–171а); додате су посланица Николе Граматика, поучно слово св. Јована Златоустог (171б–177б) и пасхална таблица (177б–179б) (Сава 1974: 275).

3. Начелно о језику. За један од првих из серије српских црквених типика, Хиландарски типик (1200), Павле Ивић је утврдио да садржи више грађе за историју народног језика него дело било којег каснијег српског средњовековног аутора, све до Гаврила Стефановића Венцловића (1998: 112). Исто је уочено и за нешто старији

¹ Сава је, изгледа, и сам стремио увођењу јерусалимског обреда у Србији (биће да је о томе постојало усмено предање, чим се Никодим позива на његове речи: *ѡко р(е)че долоу по цнѣ хотещиѣх кнѣи. за цловоуѣденѣе рад(н)и жѣзни. недокончанѣа цноу испљнѣте 2б*).

² Познато је више превода Јерусалимског типика – Никодимов (1317/1318), старца Јована из Велике Лавре на бугарскословенском (XIV в.) и у српској преради у Хиландару (рукопис бр. 165, сред. XIV в.), Романов типик (писан 1331. у Хиландару по заповести Никодимова наследника на челу манастира, игумана Ђервасија), Јерусалимски типик с Марковим главама оличен у Пећком типик у бр. 103 (крај XIV в.), познат и у млађем бугарскословенском препису; овај ће типик 1401. бити искоришћен у Цариграду приликом израде руске редакције Јерусалимског типика која ће се под називом „Око црквено” раширити у XV веку у Руској цркви (Пентковски 2004: 162–168, Савић 2014: 592–593).

³ Настанак дела и датовање званичне рукописне верзије, тј. оригинала (Никодимов аутограф није сачуван), у три везане године по нашем рачунању времена заснива се на подацима из историјског записа и на анализи придодате пасхалне таблице (представљене су године 6826–6860. од стварања света, тј. 1318–1352). Рукопис је, без обзира на варирање дуктуса, преписала једна рука, не самог Никодима, него неког писара (о свему в. Мирковић 2007 [1957–1958]: XXX–XXXII, Ђ. Трифуновић 2004: 07–010), који је учествовао и у раду на Сарајевском препису Номоканона св. Саве Српског (Турилов 2013: 45).

⁴ Вероватно се ради о Милутиновој задужбини, манастиру „Продром”, поменутој у Данилову Житију краља Милутина и у предговору Типика (Мирковић 2007 [1957–1958]: XVII–XVIII).

⁵ Познати су и други преписи овога типика, настали у XIV веку: Дечански типик (РГБ, Ф. п. I. 93), Ковински типик (АСАНУ, 294), Синајски српски типик (Св. Катарина, Sin. slav. no. 30), Типик из Воскресенског манастира (ГИМ, Воскр., бр. 9), Бечкеречки типик (БМС, РР II 16 (173)), Софијски типик (БАН, бр. 67), Типик из збирке Хлудова (ГИМ, Хлудов, бр. 122) (Пентковски 2004: 165).

и мањи Карејски типик (1199). Закључено је да језик ових литургијских зборника не одговара високом стилу литургије, црквене поезије, хагиографије и реторике. Али, у исто време, то није разговорни, дворски или канцеларијски језик световне књиге, повеља и писама, него језик црквених кругова, најобразованијих у српском средњовековном друштву, свакодневном праксом и властитим књижевним искуством окренутих живим изворима црквенословенске књижевности. То је компромисни језик обликован под неспутаним уносом разноврсних елемената из говорне стихије у књижевнојезички израз. Због преводиочеве зависности од грчког изворника, синтаксичком структуром и лексичким избором условљени језик у основи је ипак књижевни словенски (Грковић-Мејџор 2007: 447–448). На стилској лествици он се одређује као нижи стил српскословенског; укупно узев, то је средњи, мешовити стил (Грковић-Мејџор 2007: 445, 447, 452–453). У књизи има делова који су без ослонаца у страном језичкој подлози, али су писани књижевним језиком, с малим уделом народних елемената: предговор је писан солидним књижевним језиком, чему одговарају поетски уводи у манастирским даровницама, а нарочито повеља о законодавном раду у преамбули Душанова законика, иако је сам Законик писан претежно народним језиком. Такви су и посуђени делови који су раније преводјени с грчког (нпр. у првом делу одломци из Псалтира). Њима опонира мешовити језик самог типика и пасхалија које је саставио архиепископ Никодим. Разлог је у мотивацији: свечани увод мора имати обележја књижевног језика, то је књижевно дело; оно што се преузима са стране само од себе носи обележја таква језика; оно што је намењено свакодневној, практичној употреби у цркви, не може бити писано таквим језиком.

4. ЛЕКСИЧКИ РЕПЕРТОАР. По нашем бројању, у Типику је присутно 55–60 хиљада разноврсних лексичких реализација. У највећем делу књиге (Јерусалимски типик) лексика се тематски групише око главног предмета – богослужења (називи богослужења, посебних чинова и радњи, учесника у богослужењу, богослужбених делова и садржаја, свештених предмета, простора и времена, црквеног календара). Преко инципита делимично се уводи и лексички свет црквене књижевности на словенском језику. У књизи доминира књижевна лексика, али је општи утисак да се она доноси у народном руху, са снажном вернакуларизацијом на основном нивоу, у погледу правописа, фонетике, морфологије. Прескочимо ли столећа увећавања изражајне дистанце између књижевног и народног језика у периоду посебних црквенословенских редакција, и вратимо ли се на почетак, у време обликовања старословенског језика, видећемо да међу њима, у принципу, великих разлика нема. Најбоље се то види преко статуса грецизама. Грчка лексика је у старословенски, као што је то познато, с једне стране улазила кроз народни, словенски филтер, у основном слоју била је то лексика која је усвојена из разговорног језика (сѣбота, параскѣвѣѣни, аѣбакоуѣ, лѣвѣѣнтѣ, ѣвѣга итд. ← грч. σαββατον, παρασκευή, Ἀμβρακοῦμ, λευγίτις, Εὔγα, Селищев 1951: 15), а с друге стране, преко књижевног грчког језика, постепено се прилагођавајући укупном систему (Фасмер 1907). Удео грецизама, а уз њих и других позајмљеница у лексичком фонду канонског периода, био је значајан.⁶

⁶ У односу 1778 : 9616, што износи око 18% (Цейтлин 1973: 414, Львов 1976: 74).

4.1. Грецизма је и овде много, као што је и очекивано, с обзиром на природу текста. Они својим ликом указују на живи контакт с грчким језиком,⁷ и одају ауторов неусиљен однос према српскословенском језику (без нужне граfiјске корелације с правописом изворних ликова): аллоуѓна (грч. ἀλλοῦ(γ)ια), каџизма (грч. κάθισμα), ламбада (нгрч. λαμπάδα), заам'вон'на молнтва (грч. εὐχὴ ὀπισθάμβωνος → [ам'вонь], грч. ἄμβων), анднохна (грч. Ἀντιόχεια), хтиторь (грч. κτήτωρ), охтанкь (грч. ὀκτώηχος), итд. (уп. Даничић 1859: 197–199). Некакав однос према изворној граfiји је, наравно, постојао, па се понекад она опонашала: доџа (грч. δόξα – али и док'са, докса), доџолоѓна (грч. δοξολογία – и доксолоѓна), праџа (грч. πράξεις), уз могућност параетимолошког утицаја на друге случајеве, како усвојене, грчке, тако и словенске, домаће: доѓмаџнкь (грч. δογματικόν), анџфонь, поред антџфонь (грч. ἀντίφωνον), ката(рь)васна, поред катавасна (грч. καταβασία), џеџеннкь, поред џктеннкь (грч. ἔκτενής), фарџина, поред парџина, парамна, (грч. παροικία), фроспоѓра, поред проспоѓра (грч. προσφορά), лутна, поред лнтна (грч. λιτή); варџн (да варџ 132а, варнтн vb. ipf.), врьџопь (вь врьџпѣ 68б, стсл. врьџпѣ m.), месофогсть, поред месопогсть, итд. Непреврело стање, од писања до изговора, види се у наглашеној варијантности, без обзира на тематске групе којима лексика припада, понекад и уз задржавање грчке морфологије: ген(ь)варь, генарь, ген'рь (грч. γεν(ου)άρης), фер(ь)варь, пер'варь (грч. φεβρουάριος), агрнпидна, агрнфн(мн)ја, агрнпидна (грч. ἀγρηνία), антоѓ'ѓна, антоѓра, летоѓ'ѓна (грч. λειτουργία), анафора, -нафора (грч. ἀναφορά), каненархь, канерхарь, канер'хь (грч. κανονάρχης), прозвџтерь, презвџтерь, прѣзвџтерь (грч. πρεσβύτερος), екнлар'хь, екнлар'хь (грч. ἐκκλησιάρχης), нгоуменно п. (ήγουμενεῖον), полнкле, полнклео, полнклено, полнклен (грч. προλυέλαιος), прокнмень, прокнмень (грч. προκειμένους), снаџарь, -снаџарь (грч. συναξάριον) итд. Фонетском адаптацијом добијају се понародњени ликови: лекн'тнн [Леџентиј] (грч. Βικέντιος), гнѓорнн (грч. Γρηγόριος), локана [локања] (грч. λεκάνη), налоѓ [налоџ] (грч. ἀναλόγιον), трнвоѓ [триоџ, уп. Даничић 1859: 198] (грч. τριώδιον) итд. У више примера стабилизовано је словенско јат, присутно у старијим споменицима, али често само с ослонцем у српском језичком осећању: ар'сџнкь (грч. Ἀρσένιος), ар'хнерџн (грч. ἀρχιερεὺς), вар'фолоџн (грч. Βαρθολομαῖος), вн'флџемь (грч. Βηθλεέμ), ма'фџтн (грч. Ματθαῖος), мн'фн (грч. μηναῖον), пер'сџнкь (грч. Πέρσης), стѣфань (грч. Στέφανος), џерџн (грч. Ἑβραῖος) и др. (уп. Даничић 1859: 196–197). Фонетски ликови неких речи указују на активну везу с најдубљим и врло дубоким, просторно и временски обележеним слојевима словенске писмености: џвга (грч. Εὐγα, в. СС: 207), навѓгнь 56б (грч. τοῦ Ναυγῆ, в. СС: 345), џромсь, поред џромсь (грч. εἰρμός, в. SJS 11 (1965): 582), каногнь, поред канонь (грч. κανών, в. SJS 15 (1967): 11), паска (грч. πάσχα) и ан'тнпаска (грч. ἀντιπάσχα), стнхера (грч. στιχηρά, в. СС: 625), џпакоѓн (грч. ὑπακοή), охтанкь (грч. ὀκτώηχος, в. SJS 24 (1973): 631), тьмнань, поред тнмнань (грч. θυμίαμα, в. СС: 714), проскоуцндна, поред проскоуцндна (грч. προσκομιδή, уп. проскоуцнсаннкь, SJS 30 (1976): 375), итд.⁸

⁷ Тај се контакт одвијао на Светој гори, где је Никодим боравио као игуман манастира Хиландара, учећи се језику и стичући потребно искуство (подробно о његову животу в. Мошин, Пурковић 1999 [1940]: 34–45).

⁸ Подробније о грецизмима и њиховој класификацији в. Савић 2009. За све потврде у овом прилогу изложене грађе, али с другачијом обрадом, в. Савић 2008. Без изравног увида у прве рукописе оба српска рана превода, резултати би могли изгледати другачије: нпр. у Никодимову типичу ипак нема грецизма

4.2. Читав је низ лако уочљивих неологизама (1) и калкова (2), доспелих из литургијске праксе, али и пренетих из црквене књижевности која се овде цитира, и мимо цитата: (1) *вечерна* [*вечерња*] subst.-adj. ← *слогъба* (грч. ὁ ἑσπερινός ὕμνος) и *вечерница* f., *оутрна* и ретко *ютрна* [(j)утрња] subst.-adj. ← *слогъба* (грч. ὁ ὄρθρος), *прѣдъстатељ* m. 'настојатељ' (грч. проεστώς; синоним за *нгоуцмень*), *послѣдованик* n. 'литургијско следовање – служба' (грч. ἀκολουθία), *свещеник* n. 'освећење' (грч. ἁγιασμός), *петдесетница* f. (стел. пѣтдесѣтъница, грч. πενήτηκοντα), *прѣображенник* n. 'Преображење', *празник* (грч. Μεταμόρφωσις), *наквѣрник* n. 'предвечерје (празника)' (грч. παραμονή), *сѣтница* f. 'изговарање Господи помилуј сто пута на Крстовдан' (грч. ἑκατοντάς), *чтенник* n. 'читање [Св. писма]' (грч. ἀνάγνωσις), *чтыць* m. 'чтец' (грч. ἀναγνώστης), *вскрѣсьньн adj.* 'ускршњи' (грч. ἀναστάσιμος), *мольбеньн adj.* 'молитвен' (грч. ἰκετήριος), *моуѣнникън subst.-adj.* 'мученичан, тропар мученицима' (грч. μαρτυρικόν [τροπάριον]),⁹ *свѣтлына subst.-adj.* 'светилан, химна на јутрењу' (грч. φωταγωγικόν [τροπάριον], уп. *ексапостнааръ*), *тронън subst.-adj.* 'тројичан, тропар Св. Тројици' (грч. τριαδικόν [τροπάριον]), *вселенскъ adj.* 'васеленски', овде 'цариградски' *патриархъ* (грч. οἰκουμενικός) ← *вселена subst.-ptc.* (грч. οἰκουμένη), *зидатель m.* 'градитељ – творец' (грч. κτίστης), *питателница f.* прен. 'хранитељка' (грч. τροφός 'дојиља'), *рачитель m.* 'обожавалац' (грч. ἐραστής),¹⁰ *оутѣшитель m.* Св. Дух (грч. παράκλητος), *постн(ик)ъ m.* 'испосник' (стел. постъникъ, грч. νηστευτής), *слогъбеникъ m.* 'служитељ литургије' (грч. λειτουργός), *кадиѣнница f.* 'кадионица' (грч. θυμιατός или θυμιατήριον), *милостына [милостиња] f.* (грч. ἐλεημοσύνη), *прѣвѣчньн adj.* 'предвечни, који је старији од времена', односи се на Сина Божијег (грч. προαιώνιος), *копѣлница f.* 'посуда с водом за крштавање' (грч. τὸ βαπτιστήριον; уп. стел. *кѣпѣл*), *дникањства n. pl.* (грч. τὰ διακονικά); (2) *азъбоукъвьн adj.* (грч. ἀλφάβητος), *боговеленик n.* (грч. Ἐπιφάνεια), *благоуханник n.* (грч. εὐωδία), *благоуѣрнын adj.* (грч. εὐσεβής), *богохранниымн adj.* (грч. θεοφύλακτος), *взгласъ m.* 'завршна молитва' (грч. ἐκφώνησις), *самодръжць m.* (грч. αὐτοκράτωρ), *кандиложежць m.* – *вѣжжакъ кан' дна* (грч. κανδηλάτης), *дафнотворць m.* 'плетилец ловора', атрибут уз једног византијског писца (са задржавањем прве грчке основе, грч. δαφνοπάτης), *златогласън adj.* (грч. χρυσόφωνος, једина потврда тур.-chil., Miklosich: 226, уп. СИ: 783), *малокрѣмениън adj.* (πρόσκαιρος, Supr, SJS 17 (1968): 180), *светоредньн adj.* (грч. ἱερογενής),¹¹ *поустынежител m.* (у предговору; у Јерусалимском типику у тропару је поустнинын жител; грч. ἑρημοπολίτης), *облакогонитель m.* (грч. νεφοδιώκτης),¹² *кръстаовразно adv.* (грч. σταυροειδῶς), *месопоустъ m.* (грч. ἀπόκρεως), *месоастъ m.* (грч. κρεοφαγία), *отъпоустъ m.* (грч. ἀπόλυσις), *славословник n.* (грч. δοξολογία; уп. доксологна), *напоредни спој слава н нына* (грч. δόξα καὶ νῦν), *трьскето subst.-adj.* (грч. τρισάγιον), *трьпѣсньнъ m.* (грч. τριψίδιον), *четвороножць*

профитна, оутрошь, а постоје анагоритъ 48б, доксологна (вѣанка) ×6, паракансъ 156а, нгоуценью 117б (закључује се супротно у Пентковская 2007: 316–317).

⁹ Премда је моуѣнникъ превод из старијег времена, вероватно са ст.-вис.-нем., као панонизам (*m čenikъ, ЭССЯ 20 (1994): 113).

¹⁰ Vb. ipf. рачити се постоји у српском, и није бохемизам (Вук II: 882, RIAZU XII (1952): 850–851; уп. ESJS 12 (2004): 743–744).

¹¹ Реч непозната у редакцијским речницима (само Даничић III: 85).

¹² Ретко посведочена реч (нпр. тур.-nicod. један од два примера у Miklosich: 46; уп. у Пандектама Никона Црногорца, Трул. 61, СДЯ 5 (2002): 488, СРЯ 12 (1987): 66).

т. (грч. τετράπους),¹³ шестопсалма т. (грч. ἑξαψαλμός), сьоудохранлннца f. 'ризница' (грч. σκευοφυλάκιον), итд. Уз творбене, постоје и семантички калкови, нпр. оцѣстити vb. pf. 'очистити (од греха, у акту божанске милости)', исто што и „смиловати се” (с литургијском семантиком проистеклом из Св. писма; упориште је у Лк 18.13, грч. ἰλάσκεσθαι).¹⁴

4.3.1. Постоји и народна лексика употребљена у обичном смислу, без семантичке трансформације, али с великим потенцијалом за сопствену семантичку надградњу кроз развој полисемије и за грађење нове лексике. У оквиру књижевног језика она постоји од првих времена, чинећи основицу за читав лексички систем.¹⁵ С једне стране, то је лексика наслеђена из старословенског, подједнако важећа и за српски народни језик, па није било проблема у њену задржавању током столећа (1): бесѣда f. '(раз)говор', врач т. 'лекар', говорити vb. ipf.,¹⁶ дворъ т. 'двориште' (у конструкцији на дворъ 'напоље, вани', *na дворъ, ЭССЯ 21 (1994): 188), д(ь)нннца f. звезда 'Даница', желѣзнъ adj. 'гвозден', западъ т., нскати vb. ipf. 'тражити', нскони adv. 'у почетку' (грч. ἄτ' ἀρχῆς и сл., СС: 265),¹⁷ кesarь т. 'ћесар, римски цар', лоуна f. 'месец' (у пасхалијама; в. ЭССЯ 16 (1990): 173–174), мькати vb. ipf. 'ћутати',¹⁸ прѣвѣнць т., поѣнна f. 'отворено море', овде 'големо пространство', односно 'дужина у трајању' поста (пошениу поѣнна; стсл. пѣнна), рокозна f., строѣга f. 'водени ток'. Комуникацијско јединство са српским вернакуларом старословенском и његовој месној редакцији обезбеђивала је заједничка прасловенска лексика (из прве групе), уз заједнички граматички систем. У Типику, наравно, постоји и лексика која је рано застарела у српској средини или је у њој од почетка била страна, због дијалекатских разлика, што ју је чинило стилски наглашеном (2): авнѣ adv. 'одмах, сместа', акы сопѣ. 'као', гражданинъ т. 'грађанин',¹⁹ жнзнъ f. 'живот', из(ь)глаголати vb. pf. 'изрећи, исказати', коуѣннѣ п. 'пушење, дим', лобызати vb. ipf. 'целивати, побожно љубити', одежда f. 'одећа', овде 'свештена одежа',²⁰ раздроштити vb. pf. 'разорити, уништити', теплъ adj. 'марљив, ревностан' (стсл. топлъ; уп. теплъ, топлъ, SJS 42 (1989): 448), ктеръ ргоп. 'неки' итд.

4.3.2. Део лексике није био потврђен у старословенским канонским изворима, али јесте у редакцијским. Доминирају речи заједничке с народним језиком (1): брѣзость f. (за друге редакције в. СИ: 205, за прасл. в. *bъrзostь, ЭССЯ 3 (1976): 136–137),²¹ двонца f. (в. СИ: 638, *d(ь)vojica, ЭССЯ 5 (1978): 191), дно п. (в. СИ: 644,

¹³ Једине потврде су typ.-chil., nicod. Miklosich: 1114.

¹⁴ Уп. ocjestiti, RJAZU VIII (1919): 505, *obcĕstiti, ЭССЯ 26 (1999): 131–132.

¹⁵ Први је С. М. Кульбакин покушао установити који је удео прасловенског слоја у старословенском вокабулару, дошавши до закључка да се ради о 700–800 општесловенских лексема (1930). О ранијој критици на неке од његових погледа (пре свега на базичну блискост старословенског са сх. и стсл. лексиконом), али и сумарно о овоме питању в. Љвов 1976: 72–74. Он закључује да је прасловенски слој, укључујући и дијалектизме, бројао око 50% укупног фонда (више од 4500 речи).

¹⁶ Док је у српском обично, ретко у стсл., и то у значењу 'правити буку, галамити' (грч. θορυβεῖν, θροῦεῖν, в. СС: 172); значење се помера тек касније, нпр. VeneNov (SJS 8 (1964): 411).

¹⁷ Уједно и српска народна реч, претежно дијалекатска (*jъz koni, ЭССЯ 9 (1983): 8).

¹⁸ Данас срп. покр. мучати, за преводиоца вероватно још актуелна домаћа реч, иако ће временом, због конзервирања вокалног л, добијати књижевно обележје (уп. *mьlcati, ЭССЯ 21 (1994): 102–103).

¹⁹ С књиж. физиономијом, прасл. порекла (*gordjan(in)ъ, ЭССЯ 7 (1980): 36).

²⁰ С књиж. физиономијом (< *obdedja); српски би се, међутим, облик (од(ј)ећа) изводио из *obdĕtja (ЭССЯ 26 (1999): 154), с могућношћу да је јат секундарно.

²¹ Ако је постојало и у срп. народном, рано је потиснуто творб. варијантом брзина.

dъbno*, ЭССЯ 5 (1978): 174–175), *завѣсь* (?) subst. (m. или f.),²² *земльнъ* adj. 'земљан' (за друге редакције в. СИ: 777; стсл. *земльнъ*), *зобати* vb. ipf. 'јести на комад, помало', *испнвати* vb. ipf. 'испијати' (ъbz-pivati*),²³ *наредити* vb. pf. 'одредити' (**narediti*), често као дословни превод *наређдених мннхъ*, грч. ὁ διαταταγμένους μοναχός), *прилоуити* се vb. pf. 'догодити се',²⁴ *храбрость* f. (в. **xorbrostъ*, ЭССЯ 8 (1981): 71). По изузетку има и речи непознатих народном говору, или с нешто другачијим фонетском или морфолошком структуром (2): *испытвати* vb. ipf.,²⁵ *мановати* vb. ipf. 'давати знак' (уп. *мановеннѣ* SJS 17 (1968): 187, Miklosich: 362; в. *мановати* СРЯ 9 (1982): 28), *овощнѣ* n. (прасл. **ovokt(ъ)je*, ESJS 10 (2000): 612; стсл. само *овоще*, СС: 403), *помазвати* (се) vb. ipf. 'помазивати (се)' (уп. СРЯ 16 (1990): 292–293; стсл. *помазати* vb. pf./ipf.). Оваква лексика подлеже семантичком прилагођавању (3): *бокъ* m., овде у спец. значењу 'мајчинска утроба, материца' (< 'бок, слабина', грч. κοιλία), *бѣльць* m. 'лаик, мирјанин' (< бѣлоризць, грч. λευκοχίτων), *кпалло* n., с ознаком за даску намењену дозивању манастирске братије, мада јој је порекло прасл. (**klepadlo*, ЭССЯ 10 (1983): 7).

4.3.3.1. Будући да је изникао у прилагођавању старословенског српском народном говору, српскословенски лексикон има и одређен део фонда који се по спољним карактеристикама издваја у односу на старословенски или на необележено лексичко језгро редакцијског периода, и то се у довољној мери прати на грађи Типика (1): *гдѣ* adv. (стсл. *къдѣ*),²⁶ *даждѣ* сој. (стсл. *даждѣ*),²⁷ *дващѣ* и *дващн* adv. 'двапут' по пореклу из народног језика (стсл. *дъвашѣдн*; за каснију варијацију в. SJS 10 (1965): 530),²⁸ *дрѣвѣ* [др вѣ] adv. 'некада, давно' (стсл. *дрѣвѣ*),²⁹ *дрѣвнн* adj. 'древни, давни' (стсл. *дрѣвѣннѣ*, -ѣнн), *здравнѣ* n. (стсл. *сѣдравнѣ*), *корѣнъ* m. (стсл. *корѣнъ*), *обећати* vb. pf. 'обећати' (стсл. *обѣщати*),³⁰ *омакати* vb. ipf. 'умакати' (стсл. *омакати*), *пчѣла* f. (стсл. *бѣчѣла*), *свираль* f. 'свирала' (стсл. *свирѣль*),³¹ *анце* и *ѣк* n. (стсл. *анце*). Заступљене су и лексичке јединице непознате или ограничено присутне у другим редакцијама, преузете из народног језика (2): *краль* [*краль*] m.,³² *кръстовъ* adj., у синтагми *кръстово* поклоненнѣ (стсл. *кръстьнъ*; уп. *кръстовый*, СРЯ 8 (1981): 45–46), *прѣклетн* се vb. pf. 'криво се клети', *ручѣ* f. прен. '*чаши*, *купа*' (← 'рукохват на посуду').³³ Има и таквих лексема које су редакцијског карактера, творбено могуће у народном језику, али се тамо, без стилске наглашености, обично не јављају (3): *молтвити* vb. ipf. 'изговарати молитву'

²² Уп. *зѣвѣс*, 'velum', по јужним крајевима (Вук II: 248).

²³ Из стсл. је наслеђен однос *пити* vb. ipf./pf., али и *неупарени* vb. pf. *испити*, овде посведочен; за постојање у народном говору в. RJAZU III (1891): 928; уп. Miklosich: 264, СРЯ 6 (1979): 271.

²⁴ У народном језику вероватно регионално ограничено (одговара стсл. *сѣлоуити* *са*; ипак, уп. стсл. *прилоуити*).

²⁵ Народно би било *испытвати*, уп. *показывати*; у стсл. *испытати* vb. pf./ipf., прасл. **ъbzpytati* (ЭССЯ 9 (1983): 64).

²⁶ Супституција прилошког суфикса *-de* : *-dѣ* карактеристична је за срп. терен, уз остале гласовне промене.

²⁷ Само *Hilf*, SJS 9 (1965): 458, усамљено срп. СИ: 531.

²⁸ О статусу в. СИ: 635 (дваши још макед., рус., дващѣ само срп.). О пореклу и присуству у народном језику в. **d(ъ)va šьdi* (ЭССЯ 5 (1978): 187); *dvaš*, *dvašt*, *dvašti*, *dvažde* (RJAZU II (1886): 923).

²⁹ О „накалемљеном јат” в. Vuković 1974: 79.

³⁰ У основи с књиж. физиономијом и раном српском супституцијом : е.

³¹ Према народном језику, *sviral*, *svirao*, gen. sg. *svirali* (RJAZU XVII (1959–1962): 311). Такође *свир* *ль*, *св* *р* *ль*, *св* *риль* (СРЯ 23 (1996): 164–165).

³² Уп. *король*, *краль*, *краль* (СРЯ 7 (1980): 338–338, СРЯ 8 (1981): 11, 69).

³³ Из народног је језика (RJAZU XIV (1955): 222–223); уп. књиж. *стаљна*. Лексему супституише грецизам *красовола* у Ковинском типику (211а).

(уп. *μολιτωατιν*, грч. *πρεσβεύειν* СС),³⁴ *παιυατιν* vb. ipf. (уп. *поучавати*, Вук II: 769; стсл. *пайуати*), *недѣльскын* [нед љски] adj. 'недељни' (стсл. *недѣльнѣ*),³⁵ *с(ь)тъкъмлати* *ѿ* [стъкъмлати се] vb. ipf. 'усклађивати се' (< **съ-тъкъмлјати се* < **съ-тъкъмјати се*).³⁶ Међу неким новим творбама из стсл. периода бележе се и варијанте старијег стања од оног које је посведочено у стсл. канонским споменицима на морфолошким шавовима, нпр. без уметања -д- у групу -зр- (4): *възрадовати* *ѿ* vb. pf. 'обрадовати се' (стсл. *възрадовати* *ѿ*), *изреднѣ* adj. 'изванредан, посебан' (стсл. *издряднѣ*), *нензрѣченнѣ* adj. 'неизрецив' (стсл. *нензрѣченнѣ*). Постоје и облици делимично ослођени на народни језик, такође уопштени у зрелој српској редакцији (6): *възопити* vb. pf. 'ускликнути' (стсл. *възпити*; о vb. pf. *упити* у Црној Гори, в. Вук II: 1065).

4.3.3.2. Уз ову лексику издваја се она која у ширем смислу речи припада књижевном фонду, пре свега по своме пореклу (облик и значење), али и контекстуалном реализацијом, која је изложена вернакуларизацији, чији су резултат очигледне посрбе (1), или права народна лексика (2), када је варијација између књижевне и народне форме минимална: (1) *лѣст(ь)в(и)ца*, -ѿ [лѣст(ь)в(и)ца] f. (стсл. *лѣствѣца*),³⁷ *нензмѣнено* [неизм њено] adv. 'непроменљиво' (< **нензмѣнѣно*, уп. *неизм нно*, *неизм ни* СРЈ II (1986): 129, грч. *ἀναλλοιώτως*; стсл. *нензмѣнѣнѣ*) и *непрѣмѣнено* [непр м њено] adv. (< стсл. *непрѣмѣнѣно*, грч. *ἀπαράλλακτως*), *неплодова* f. 'неплодна жена, нероткиња' (стсл. *неплоды*, *неплодѣе*), *поуѣтарати* vb. ipf. (обичније *пов(ь)тарати*) 'понављати',³⁸ *празн(и)къ* m. (стсл. *празднѣнѣ*), *празновати* vb. ipf. (стсл. *праздновати*), *оуѣденнѣ* n. 'увођење' (стсл. *кѣведеннѣ*, грч. *εἰσαγωγή*), *оуѣторнѣ* m. 'уторак' (стсл. *кѣторнѣ*), *оѣдати* vb. pf. и *оѣдати* vb. ipf. спец. литург. 'окончати попразништво' (стсл. *оѣдати* / *оѣдати*, без одг. значења; грч. *ἀποδοῖμι*; *оѣданнѣ*, грч. *ἀπόδοσις*), *кѣтко* n. (стсл. *кѣство*); (2) *зборѣ* m. (стсл. *сѣборѣ*), *м(ь)чѣ* m. 'мач' (стсл. *мѣчѣ*), *нѣравѣ* f. 'начин живота; карактер' (стсл. *нравѣ*, прасл. **norъ* ЭССЯ 25 (1999): 192–195), *показѣвати* vb. pf. (уп. стсл. *показати* vb. pf./ipf., *показовати* vb. ipf.), *скрѣвѣннѣ* adj.-ptc. (стсл. *скрѣвѣнѣ*).

4.4. Постоје примери употребе лексике која је по својим спољним, понекад и унутарњим обележјима, народна, некњижевна, неприхватљива за високи стил црквенословенског језика, а овде, у мешовитом изразу, обична. С једне стране, ту су просте речи, углавном прасловенске старине или образоване у доба важења прасловенских закона, али има и изведених по наслеђеном обрасцу; у неким случајевима настављен је даљи гласовни развој, од општијег до локалног нивоа. То значи да се некада ради о србизмима, а некада о јужнословенској лексици или нешто шире или најшире посведоченој словенској лексици (1): *ако сопј.*, *вѣло* n. 'било, клепало', *вѣльце* n. dem., *вѣлѣце* n. dem. 'тањирић' (грч. *δισκάριον*),³⁹ *братѣнѣ* m. 'рођени брат' (грч. вероватно *αὐτάδελφος*), *вѣке* [вѣхе] adv. comp. (стсл. *вѣце*), *годнѣ* n. 'година',

³⁴ Постоји у народним говорима у значењу 'благословити освећеном водом' (РСАНУ XIII (1988): 20).

³⁵ Можда казационално, али највероватније специјализација (грч. *κυριακός*, *τῆς κυριακῆς* 'недељни': *ἑβδοματικός*, *τῆς ἑβδομάδος* 'седмични'). Једини adj. у односу на subst. f. *недѣла* (×281).

³⁶ С упориштем у народном језику: *stakmiti*, али је *stakmivati* vb. ipf. (RJAZU XVI (1956): 355–356); уп. *тъкъдити*, *тъкъдина* (s. vv. RJAZU XVIII (1962–1966): 24–25).

³⁷ Лествица је и народна реч (в. РСАНУ XI (1981): 372–373).

³⁸ Деноминал повторит (Космет), овде и повторити 366, по мишљењу П. Скока, који се ослања на ipf. повторава, није „народска ријеч, него је школски израз из црквеног језика или из руског“ (Skok III, 1973: 552).

³⁹ Можда српсл. порекла (в. РСАНУ I (1959): 665, ЭССЯ 2 (1975): 135).

овде у црквеном календару, увек у синтагми *всѣ годниѣ* (вероватно грч. *κατ' ἐνιαυτόν*), *давати* vb. ipf. (стсл. *давати*), *докле* adv. (стсл. *доколѣ*), *дорн* adv.-part. (стсл. *дожн*), *дровро* adv. 'ситно' (уп. стсл. *дровьнѣ* adj.), у конструкцији на *дровро*, 'на ситно, на мрвице', *ѣти* [јести] vb. ipf. (стсл. *ѣсти*), *заранѣ* adv. 'зарана', *заједно* adv., *нз(ь)вѣнѣ* праер., *нздоровити* vb. pf. (**ъъz-drobiti*),⁴⁰ *нзнанити* vb. pf. '(про)наћи' (**ъъz-najъti*), *кашљноути* [кашљнути] vb. pf. 'закашљати се једном' (*кѣшнути*, РМС II (1967): 685; уп. *кашљнути*, СРЯ 7 (1980): 98) и *плѣноути* [плѣнути] (стсл. *плннѣти*), *къде* adv. 'када' (стсл. *къда*), *ако* и *а љо* и *аько* [*аько*] adv. (стсл. *аьгъко*), *назадѣ* adv. 'назад, позади' (такође СРЯ 10 (1983): 89; в. **na zadъ*, ЭССЯ 21 (1994): 200; уп. књиж. *създан* и *старије задн*), *нанпрѣд(ь)* adv. superl. 'најпре, пре свега', *напрѣд(ь)* праер. 'испред' (в. **na perдъ*, ЭССЯ 21: 194), *прилично* и *неприлично* adv., *никакоѣ* adv. (стсл. *никакоѣ*),⁴¹ *нищо* и *нища* проп. (стсл. *ничѣтоѣ*, прасл. **ničьto*, ЭССЯ 25 (1999): 112), *нѣщо* проп. (стсл. *нѣчѣто*), *пакѣ* adv. (стсл. *пакѣ*), *повѣрѣѣ* adv. comr. 'нешто, мало брже' (уп. *савремено* *полако*), *повелни* adj. comr. '(п)овећи, нешто већи', *повышнини* [повишњи] adj. comr. 'нешто, мало виши', *позаранѣ* и *позарано* adv. 'раније', *повелныни* [повелњни] adj. 'подстицајни', пре него 'заповедни' (< *повелнѣ*,⁴² уп. књиж. *повелњнѣ* < *повелѣти*), *повратити* *ѣ* vb. pf. 'вратити се' (уп. стсл. *възвратити са* и *обратити са*), *половина* f. (уп. типично књиж. *полъ m.*, СС), *порода* f. 'народ' (уп. СРЯ 17 (1991): 119–120, према примерима из XVII века),⁴³ *почѣло* n. 'почетак', *почѣти* vb. pf. и *починати* vb. ipf., *починоути* vb. pf. 'одморити се', *пр(ь)во* adv. (стсл. *прѣвоѣ*, *прѣвѣѣ*), *прѣзѣ* праер. (књиж. *сквозѣ*), *прѣроуѣати* vb. ipf. 'препоручити', *разърѣзати* vb. pf., *располавлати* [располављати] vb. ipf., *роуѣтница*, f. 'чаша, купа', *сноко* adv. 'овако',⁴⁴ *слоужница* f. нејасног значења (Савић 2010: 228–230, уп. Miklosich: 860), *сокница* [соѣница] f. 'житница, остава за жито',⁴⁵ *хлѣбница* f. 'хлебна фуруна, пекара' (Савић 2010: 226, уп. Вук II: 1093), *срп(ь)скѣ* adj., *такози* adv. (стсл. *тако*), *тън* и *тъзи* проп. (стсл. *тъждѣ*, *тъжѣ*), *тъкнина* f. 'истовѣтност, подударност', (о)уѣ праер. (стсл. *вѣ*), *оуднрати* vb. ipf. 'ударати', *чекати* vb. ipf. (уп. књиж. *ѣпати*), *ш-* праер., у фонетском блоку (стсл. *съ*), *ог(ь)нѣ* [огънѣ] m. (стсл. *огѣнѣ*), *оѣдѣ* праер. (стсл. *отѣ*), *оѣвшати* vb. ipf.,⁴⁶ *оѣтѣ* adv. 'назад' (стсл. *въспатѣ*), *цѣлваннѣ* n. (в. *цѣливање*, Вук II: 1103; стсл. *цѣлованнѣ*),⁴⁷ *ѣговѣ* проп. poss. 'његов' (уп. Даничић 1859: 203), *ѣд(ь)нѣ* (стсл. *ѣднѣ*, *ѣднѣ*), *ѣдновѣ* и *ѣдноѣ* adv. 'једном' (стсл. *ѣдноѣ*, *ѣдноѣ*), *ѣн* conj. disjunct. 'или' (стсл. *нлн*, *али* и *ѣн* conj. hypoth.). У неким случајевима не може се бити сигуран да ли се ради о индивидуалној или локалној лексичкој трансформа-

⁴⁰ У редакцијским текстовима може се очекивати *сѣдоровити*, мада је обичније *лоднѣти*; наш облик још је само у млађим руским споменицима (в. СРЯ 6 (1979): 154).

⁴¹ Уп. у Карејском типичу *ничѣсарѣ* р. 43, *никоѣѣ* р. 51 и сл.

⁴² *Именица повеѣла*, 'је имала неформални статус' (Савић 2017б: 294), само с једном потврдом у СРЯ 15 (1989): 147.

⁴³ С друге стране, још од стсл. *порода* је 'рај', грч. *παράδεισος* (СС: 481).

⁴⁴ Често је праћено партикулама *-зи*, *-н* (Даничић III: 107). Лексема је можда и одлика српске редакције (в. Miklosich: 838, усамљено *Nik Hval*, SJS 37 (1985): 81; стсл. *сиѣ*).

⁴⁵ Уп. *житница* у Никодимову типичу (596).

⁴⁶ Уп. књиж. *оѣпати*, нпр. у Ковинском типичу, 128б; само *оѣпати* СРЯ 12 (1987): 321; misc.-šaf., Miklosich.

⁴⁷ Иако су Даничићеви примери за vb. ipf. *цѣлвати* већином српскословенски (III: 454), овде је, пре свега, народна реч јер супституише *ловѣзаниѣ*, *ловѣзаниѣ*, па и *цѣлованиѣ* (једина потврда за *цѣлѣваниѣ*, *Nik* – сви други извори *цѣлованиѣ*, SJS 49 (1995): 838).

цији (2): слъндѣ п. 'сунце' и слъндѣнь adj. 'сунчан' (стсл. слъньце и слъньчѣнь),⁴⁸ кръкнна, поред гркна, -ε f. (ум. гръкынн),⁴⁹ кръкъ т. (ум. гръкъ),⁵⁰ починнькъ т. 'почетак'.⁵¹ Лексички избор у преводу може се тицати форми које имају семантичке и морфолошке карактеристике народног језика (3): волни, волга adj. сопр. 'боли' (стсл. волни, волш-), у степенованој вези с придевом добар (≠ велик : већи), волл [воља] conj. disjunct. 'или' (вероватно грч. εἴτε < стсл., срп. књиж. и нар. волл f. 'voluntas'),⁵² гвоздѣнь adj. 'железни', годѣ part. 'год' (стсл. годѣ adv.), наглашени део проп. interrog.-relat. кон (стсл. кын проп. interrog.): кон годѣ проп. indef., ѡвдѣ adv., ван корелације (стсл. ѡвдѣ, само у Зогр. и Мар., ретко, уз тежњу да буде замењено са ѡдѣ, СС: 403–404),⁵³ ѡнь проп. pers. 3. sg. (стсл. ѡнь проп. dem.), ѡсталѡ subst.-adj. 'ѡстало, остатак' (стсл. осталь, -ла, -ло ptc. perf.). Разуме се, овде има и одомаћене лексике страног порекла која је ушла у српски деривативни систем (4): боснаьковъ adj. (уп. босиљков, Вук II: 78, РСАНУ II (1962): 74). У основи ове речи препознатљив је вулгарнолатински фонетизам (босиљѡк < *basilicum*), без обзира на грчки предлогак (βασιλικόν, уп. Clugnet 1895: 25),⁵⁴ што значи да је овај лик био актуелан у српском народном језику (као и данас; уп. Skok I: s. v. *basilek*, 116), и у српској редакцији (уп. у руској *василокъ* т., *васиљникъ* т., *василковыи* adj. СРЈ 2 (1975): 23.

5. Ка закључку. Није реткост да је Типик архиепископа Никодима, сам, или у заједници с неким од типика из његове породице, или неким другим српским типиком, једини извор појединој лексички. По свему судећи, внаѣце, боснаьковъ, дѣтѡгѡубство, прѣподѡвница, располавлатн, слоужница, сокница и филл, налазимо само у Миклошичеву речнику на основу Никодимова типика (тур.-nic., односно nicod., Miklosich: 22, 41, 188, 741, 787, 860, 869, 1086), а сложеницу дафнѡтѡрѡць само на основу Романова типика (тур.-chil., Miklosich: 154), а има је, у вези с Јовањданом, и Никодимов типик. Такође, једино у Миклошичеву речнику на грађи Никодимова и Романова типика посведочени су ѡвѡдѡнтѡлѣ (ѡр(ь)квн), коупѣлница (кѡпѣлница) и ѡдратн (Miklosich: 83, 329, 1039). Код Миклошича обрађен vb. ipf. ѡквшатн на основу српског Ходшког зборника (misc.-šaf., Miklosich: 497), присутан је и у Никодимову типичу. Vb. ipf. ѡѡкати узет из Никодимова типика, код Миклошича је подведен, као фонетска варијанта, s. v. ѡѡкати (Miklosich: 503); он постоји још у СРЈ на основу примера из XVI–XVII века (12 (1987): 368). Исто тако, vb. pf. кашљнѡтн, код Миклошича дат на основу нашега извора (Miklosich: 285), доноси се у СРЈ у лику *кашлянути*, према ретким потврдама из XVI–XVII века (7 (1980): 98). Речи *заранѣ* (само на осно-

⁴⁸ По Даничићеву запажању, уметање -д- иза -н- у вези је с пр. лѡнда, али и са скорашњим уметањем -т- у глаголу именѡвати (Даничић 1859: 198).

⁴⁹ Овде је, уз то, погрешно разумевање извора, требало је да буде Римљанка, али је η Ρωμαία схваћена као Ромејка – Гркиња (анастасиѣ гркне 546, грч. Τῆς [...] Ἀναστασίας τῆς Ρωμαίας, Дмитријевскій 1917: 32; мѡланѣ кръкнѣ 756, грч. Τῆς [...] Μελάνης τῆς Ρωμαίας, Дмитријевскій 1917: 37).

⁵⁰ Такође, требало је да буде Римљанин, али је ὁ Ρωμαῖος схваћен као Ромеј – Грк (васнана [...] кръкка 936, грч. Τοῦ ... Κασιανοῦ τοῦ Ρωμαίου, Дмитријевскій 1917: 40).

⁵¹ Потврђено у Дубровнику (RJAZU X (1928): 174, sub 2). У млађим преписима потиснуто обичнијим варијантама: почѣтъкъ, почетне.

⁵² Уп. у Хиландарском типичу корелацију волѣ [...] волл 10а (грч. κῶν ... κῶν).

⁵³ Само још на основу *Nik*, SJS 22 (1972): 509; у значењу 'hic' Miklosich на основу српских извора, а један од њих је и тур.-chil.

⁵⁴ У извору стоји: ѡ боснѡлѡкѡвн вѣтъвѡн 41а (превод је ослобођен грчког утицаја, што се види, не само по избору традиционалног домаћег фонетизма, него и по преношењу грч. gen. pl. словенским adj. poss. на -ѡвъ; грч. μετὰ βασιλικόν κλάδων Синај, бр. 96, Дмитријевскій 1917: 30).

ву Никодимова типика у СИ: 755), нгоуџенно, клепалнын, антоуџгънь (поред антоуџгннь, грч. τῆς λειτουργίας), цнна f. (уместо обичног лоуна, грч. μῆνη), наипрѣдь, незакъс(н)ънь (уп. незакъсньно), нензидѣнено (уп. нензидѣньно), непрѣдѣнено (уп. непрѣдѣньно), повелни (уп. повелнкъ Miklosich, s. v. по, 580), поздарне, поздарно, повелнын (уп. повелѣнын), некада на нивоу варијаната, а некада као читаве лексеме, нема у редакцијским речницима.

5.1. Више од нових творбених решења у Типику превлађује увођење великог броја понародњених гречицама и народне лексике, у склопу шире вернакуларизације. У одређивању лексичког статуса конкретних лексичких реализација помаже нам сагледавање лексичког окружења. У цитатима који су у Типик могли бити унети по сећању (позивањем на познате инципите), јасно је да се ради о преношењу фиксираних лексичких релација. Из примера се види да доминирају потврде из црквене поезије, али, понекад се позива на наративне изворе, или су они један од делова у структури зборника. Лексика се може у њима мењати на два плана – формалним изменама (пр. глас(ъ) .ѣ. зѡре лоукави н прѣлюко(дѣнын) 145а) и, ређе, лексичким супституцијама – текстолошким дублетима (пр. сл(а)ва. глас(ъ) .ѣ. 1 сѣ ѡкѡщаѣт' сѣ трь(тъ) 100б – ѡцаѣт(ъ) сѣ 128б). У свим осталим случајевима активан је однос између преводиоца и његова грчког оригинала, што му је остављало знатнију слободу у давању формулација, па тако и у избору лексичких средстава (пр. стнх(о)логннѣмъ. непорочнѣ. н расподаваѣмъ нх(ъ). на двѣ слакѣ 29а); понекад и ту постоји лексичко дублирање или каква друга варијација (пр. на (о)утрѣнн. ттем(ъ) житнѣ его на .ѣ.-ро. а ѡстало ттем(ъ) на трапезѣ 48б – ѡставше 35б).

5.2. Увид у целокупну грађу показује да нема нарочитих разлога зашто би се употребио један или други облик. Наравно, касније је могуће редиговање, на пример у Ковинском типику (вола НТ, 129б – нли КТ, 171б, заједно НТ, 168а – вькоупъ КТ, 237б, льствнцоу НТ, 30а – лѣствнцоу КТ, 22а итд., Савић 2008: 51, 55–56, 63). У целини Типик архиепископа Никодима одликују нагли прелази с књижевног на народни језички израз, с равноправном употребом различитих слојева. То најбоље илуструје типично књижевни adv. авнѣ 'одмах, сместа' (×29), доследно примењиван у тексту, у слободној употреби (пр. н творнмъ .ѣ. велнка цетанна. веке ниѡо. н бьваѣт(ъ). ѡт[ъ]поус(тъ). н днѣнѣ лнтню по ѡбыч(а)ю. вь прапратоу 139а). Бројни су контексти с наизменичном употребом различитих лексема. Веће је варирање код пунозначних речи које не указују на одређеност преводиоца за једно решење, него за више блиских. Управо ту се могу срести лексичке варијанте или прави дублети: заједно (×2) – коупно (×1) – вькоупъ (×1) – в'коупѣ adv. (×1) (пр. да аще нмат(ъ) слоуж(ъ)боу. поѣт' сѣ заједно с (п)раз(а)ннкомъ. троп(арь). прѣт(н)столюу тн ѡбразоу 121б – слоуж(ъ)боу его поѣмъ. на пав(е)тернн. коупно сь с(вѣ)тымъ хараламѣфнѣмъ 91б – всѣм' вькоупѣ прѣкланаюшнмъ колѣнѣ 20а – потоомъ. всн вькоупѣ. колѣнѣ прѣклон'ше 130а), нже (×288) – кон ргоп. (×28) (пр. н поѣмъ ст(н)х(е)р(ы) || нже ксмын пѣлн сь оутра 146а – н вь срѣд(оу). коѣ. ст(н)х(е)ре. поѣшь. сь оутра 146а), молнтвнтн vb. pf. (×10) – глаголатн молнтвоу (×25), поред рѣшн, чнстн, нспльнатн, вьзгласнтн, свршнтн молнтвоу (пр. н мол(н)твнть нѣрен. сьн бл(а)г(о)с(ловлѣ)нъ б(ог)ъ нашъ 28а – нѣрен же прнѣмъ хлѣвъ ѣдннъ вь роукоу. н знаменаѣт' н кр(ъ)стаѡбразно. г(а)годе мол(н)твоу. сню 16а), повратнтн сѣ (×3) – вьзвратнтн сѣ vb. pf. (×9) (пр. повратнѣше сѣ бьваѣтѣ ѡтпоус(тъ) 117б – н вьзвратнѣше сѣ поѣмъ л(н)т(о)ургну 97а), почетн (×30) – начѣтн vb. pf. (×8) (пр. н потнѣтѣ. кклнс(а)рхѣ. повелнѣм(ъ) гл(а)с(о)мъ. на .ѣ. глас(ъ) 12б – потоом(ъ). натнѣт(ъ) нареждѣнн цннхъ. кроткомъ гл(а)с(о)мъ. сь вннлннѣмъ 21б), почело (×1) – зачело

(×28) – начело п. (×5) – начетькь т. (×6) (пр. тако аще се прилоуѣни. въ недѣлю). зачел(о). ниіктоу 32а – н поуде. сл(а)ва въ вышнихъ в(о)гѣ. на великихъ(ь) славословныхъ 23а – от[ь]толѣ ос(та)вляемъ метаніе. от[ь] начада того. до свръшенна 93б – Бѣдн же. аще прилоуѣнтъ се. начетькь. въ соуб(отоу). нлн въ недѣлю). снѣ четирдесетнице 53б), цѣлывати (×2) – лобызати vb. ipf. (×6) (пр. н цѣлываемъ с(ве)тыи нконыи 131а – н лобыздають прѣд(ь)статель 153а), чекати (×1) – чапати vb. ipf. (×2) (пр. нъ да чекаютъ въ прапратѣ 24б – н стонтъ ѣдѣ свръшенна. клепаоу 21б), прилоуѣнтн се (×20) – слоуѣнтн се vb. pf. (×57) (пр. Подобають же вѣдѣти тако въ недѣлю в(е)терь. ако се прилоуѣнт 23а – П(о)добають же вѣдѣти. аще се слоуѣнт(н)тъ. х(р)н(с)тово рождество. нлн богоявленіе. въ недѣлю 72а), юговь рron. poss. (×3) – юговь g. sg. rron. pers. (×99) (пр. ап(о)с(то)ль от(ь) сворнаго посланна юговь. еже вѣ испрѣва еже слыша 107а – н створнта метаніе нгоуденюу. нлн мѣстоу юговь 13б). Још је слободнија употреба разноврсних помоћних речи, на пример ако (×67) – аще conj. (×117). Оне се могу наизменично користити на малој удаљености, у истој потцелини. То је доказ да се међу њима не осећа права разлика, да су то равноправне варијанте (пр. аще се прилоуѣни. снн праз(дникъ). въ недѣлю). бывають агрифидниа ... адо лн въ ннѣ д(ь)нѣ. агрифидниа не бывають 76б). Додајмо овоме и мноштво посрба или понародњених облика, такође са слободном дистрибуцијом: лѣко (×6) – лѣко adv. (×1) (пр. троп(арь). се женнхъ гредеть. по .ї.-ци(н). велнємъ гл(а)с(о)мъ. н лѣко 145а – поемъ(ь) же нх(ь) велнємъ гл(а)с(о)мъ. с пѣннємъ лѣко 129б), оу, оуѣ (×48) – въ ргаер. (×1720) (пр. въ нгоуденно. оу. трапезоу. въ хлѣбницоу. оу. сокницоу. въ слоужницоу 117б), оуторникъ (×2) – в(ь)торникъ т. (×27) (пр. аще лн въ великыи оутор(рнн)к(ь). слоуч(н)тъ се бл(а)говѣщеніе 99б – н въ великы. вѣторнн(ь). н въ великоу. срѣд(оу) 145а), оудь (×37) – оудь ргаер. (×584) (пр. .лї. ст(н)х(е)рь. юв(ан)г(е)льскыхъ(ь). оуд(ь) снѣ. недѣля 123б – ку(ан)г(елн)кѣ. оут(ь) лоук(ы). р(е)че г(оспод)ь 105а), оудати (×1) – оудати vb. pf. (×1) (пр. Бѣдн же тако въ оу(тонцѣ) не поемъ нишо. докле. оудамъ. праз(дникъ) 69а – зане зачело прѣемлетъ. ген(а)р(ь). м(ѣ)с(е)ць. н х(р)н(с)това рождества праз(днн)кѣ оут[ь]данъ ис(ть) 74а), оуданнѣ (×1) – оуданнѣ п. (×2) (пр. въ всакѣ соуб(оте). с(ве)тыи .ї.-це. югда нѣсть. оуд(анн)кѣ .ї.-х(ь). праз(днн)кѣ 139б – тако от[ь] зачела. праз(днн)ка х(р)н(с)това рождества. до оут[ь]даннѣ праз(днн)ка богоявленна 73а), итд.

5.3. На класификацију појединачних случајева могла би утицати и морфолошка анализа, да избор некњижевних наставака сугерише некњижевни статус лексеме, на пример 2. pers. sg. praes. -ш (можешъ 174а), одсуство -т 3. pers. sg. praes. (да ходнн 177а) и 3. pers. pl. praes. (оу 146б), 1. pers. pl. praes. -мо (сѣд(н)мо 168б), 1. pers. pl. praes. aux. vb. (је)смо in perf. (исмо прѣклн 30б, смо. пѣлн 146а), 1. pers. pl. aor. -хомо (оврѣтохомо 177а) и -смо (наред(н)смо 103а), gen. sg. adj. m. -га (велика. кан(оу)на 142а), loc. sg. adj. f. -ој (с(ве)тон 44а), gen. sg. subst. f. -е (от[ь] лѣке стране 140б), instr. sg. rron., subst. f. -ом (прѣдъ номъ 169а; в(о)домъ 177а) и др. Сами примери показују да се мора ићи од случаја до случаја. Али, то је нормално за овај стил, јер исте лексеме долазе и у књижевној парадигми (нпр. подакшн 104б, бывають 95б, нашего 64а, истинюу 120б, итд.), а постоје и хибриди, лексика књижевног порекла с народним наставцима (вснламо 14а, хошешъ 157б; вьскр(ь)снога. кан(оу)на 153б; с лнтнш(ь) 117б, сь лмьбадомъ 140а).⁵⁵ Ипак, у Типику доминирају књижевне форме на плану морфологије. Постоје и књижевна синтаксичка средства, од којих су најоучљивије конструкције апсолутног датива (пр. н намъ отвѣщавшииъ. адннѣ. ннрен каднтъ с(ве)тоују трапезоу

⁵⁵ За неке од примера уп. Даничић 1859: 200–202.

21б), поред партиципских конструкција (пр. потоць. зацьньшна стр(а)на. г(лаго)лет(ь) прѣс(вє)таа вл(а)д(ы)ч(н)це 135б).

5.4. Критеријуми за идентификовање лексике из Типика као народне у најужем смислу су, према нашем увиду, следећи: (1) генетски – порекло се утврђује упоредно-историјском методом, (2) неограничена дистрибуција – анализа контекста, изван књижевних цитата, (3) обличке карактеристике – физиономија треба да одговара народној творби речи, фонетици и морфологији, (4) семантика – одсуство директне зависности од грчког изворника и вештачких значења, слободна десигнација. То су лексеме из тачке 4.4 (пр. братѣньць, годнѣ, дребро, заєдно, кашаьноутн, плоуноутнн, прилнѣно, ннѣо, побрѣже, поздаранє, половнна, почело, слоужннца, сокннца, хлѣбннца, чекатн, яговь, кдновь итд.). Само условно у народну лексику би се могле убрајати посрбе; макар у већини критеријума одговарале народној лексици, оне имају дистрибутивно ограничење (јављају се у књижевним контекстима).

5.5. На крају треба скренути пажњу на још нешто. Црквена лексика, нарочито грецизми, изразитом варијабилношћу својих облика потврда је живога говора у којем се она активно употребљавала (о томе са своје стране, нпр., сведочи и Романов ћирилички испис на маргини по њему названог типика: њ цетѣстаѣс, за 'смрт' Јована Богослова, уместо обичнијег прѣставлєннє, Трифуновић 2007: 053). Тај говор због природе лексичког избора, а то је везано за предмет изражавања, не може бити прост народни у ужем смислу речи. Обилато су ту присутни и калкови и неологизми у посебној употреби. У исто време није ово ни типичан књижевни језик. Велика блискост постоји с оствареним у Типику мешовитим изразом (средњим стилем), али он као такав вероватно није био у живој употреби (осим развијене специјалне лексике). Тај идиом је, како ми разумемо, почивао на вернакуларној основи. То је потпуно развијен црквени дискурс, коришћен у професионалној комуникацији међу активним учесницима богослужења у црквама и поглавито у манастирима. Посебна лексика сведочи о постојању истоврсних система у праву (речник Душанова законика), пословној преписци (речник писама и повеља), рударству (Закон о рудницима), медицини (Хиландарски медицински кодекс) итд. Активан лексички фонд овога говорног типа, дакле, реална је подлога Никодимова типика и његова мешовитог језика.

Извори и литература

- Богдановић Д. Историја старе српске књижевности. Београд, 1980.
- Вук II: Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Сакупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1852.
- Грковић-Мејџор Ј. „Диглосија у старосрпској писмености.” Списи из историјске лингвистике. Сремски Карловци – Нови Сад, 2007, 443–459.
- Даничић Ђ. „Рукопись архиепископа Никодима.” *Гласник ДСС*, XI (1859): 189–203.
- Даничић Ђ. Рјечник из књижевних старина српских, I–III. Написао Ђ. Даничић, У Биограду 1863–1864. – 3. изд. Београд, 1975.

- Дмитрієвскій А. *Описаніе литургическихъ рукописей, хранящихся въ бібліотекахъ православнаго востока*. Томъ I, Толкѣ, часть первая. Кіевъ, 1895.
- Ковински типик. Рукопис Ахива САНУ, бр. 294, 2/4 XIV века (до 1346).
- Кульбакин Ст. М. „О речничкој страни старословенскога језика.” *Глас СКА*, СХХХVІІІ (1930): 85–143.
- Львов А. С. „Праславянский слой старославянской лексики.” *Вопросы языкознания* (1976, 2): 71–85.
- Мирковић Л. „Типик архиепископа Никодима.” *Богословље*, I (XVI), св. 2 (1957): 12–19; II (XVII), св. 1 (1958): 69–88. – Прештампано [у:] Типик архиепископа Никодима. Књ. II, IX–XL (2007).
- Мошин В. Ал., М. Ал. Пурковић. Хиландарски игумани средњега века. Приредила и допунила М. Живојиновић, Београд, 1999 [1940].
- Пентковская Т. В., „Сербские переводы Иерусалимского типикона в XIV столетии: особенности языка и переводческой техники.” *Манастир Бањска и доба краља Милутина*. Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска, 2007, 315–336.
- Пентковский А. „Иерусалимский устав и его славянские переводы в XIV столетии.” Л. Тасева и др. (ур.). *Переводите през XIV столетие на Балканите*. Софија, 2004, 153–171.
- РМС: Речник српскохрватскога књижевног језика, књ. I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969; књ. IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- Романов типик. Рукопис Берлинске државне библиотеке, Ms. slav. Wuk 49, 1331.
- РСАНУ: Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Сава (Вуковић). „Први превод Јерусалимског типика код Срба.” *Гласник СПЦ*, LV/12 (децембар 1974): 271–276.
- Савић В. Лексичке особине Типика архиепископа Никодима из 1318–1319. године. Магистарски рад одбрањен на Филолошком факултету у Београду, 2008.
- Савић В. „Грчке речи у Типику архиепископа Никодима из 1318–1319. године.” *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, LXXIV (2009): 145–178.
- Савић В. „О називима просторија које посећује литија на Дан изношења Часнога крста.” *Црквене студије*, 7 (2010): 219–238.
- Савић В. „Черепишки типик и његово место међу српским типцима.” *Црквене студије*, 11 (2014): 577–600.
- Савић В. „Типик архиепископа Никодима.” Миодраг Марковић, Драган Војводић (ур.). *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост*. Београд, 2017а, 92–93.
- Савић В. „Српски називи документа у средњем веку – према самим документима (1189–1346).” *Словенска терминологија данас*. Београд, 2017б, 291–303.
- СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук – Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1988–.
- Селищев А. М. *Старославянский язык*, 1. Введение. Фонетика. Москва, 1951.
- СИ: Споредбен индекс кон речниците обработувани во рамките на Комисијата за црковнословенски речници при МКС, I (А–З). Редактор З. Рибарова. Скопје, 2015.

- СРЯ: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук – Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1975–.
- СС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва, 1994.
- Стојановић Љ. Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старе штампане књиге. Београд, 1903.
- Типик архиепископа Никодима. Књ. I. Фототипија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду. Приредио Ђ. Трифуновић. Београд, 2004.
- Типик архиепископа Никодима. Књ. II. Српскословенски текст разрешио Ј. Мирковић. Приредио Ђ. Трифуновић. Београд, 2007.
- Трифуновић Ђ. „Фотографије Типика архиепископа Никодима и замисао Лазара Мирковића о снимању старих српских рукописа.” [у:] Типик архиепископа Никодима. Књ. I (2004), 01–011.
- Трифуновић, Ђ. „Романов типик.” [у:] Типик архиепископа Никодима. Књ. II (2007), 049–061.
- Турилов А. А. „О датировке и происхождении двух сербских пергаменных списков Святосавской Кормчей.” *Славянский альманах 2012 (2013)*: 43–62.
- Фасмер М. „Греко-славянские этюды, II. Греческие заимствования во старославянском языке.” *Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*, XII/2, 1907, 197–289.
- Цейтлин Р. М. „Характеристика лексических и словообразовательных средств старославянского языка.” *Славянское языкознание*. VII Международный съезд славистов. Москва 1973, 414–434.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд*, 1–. Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук – Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1974–.

*

- Clugnet L. *Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l'église grecque*. Paris, 1895.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–. Praha: Československá akademie věd / Akademie věd České Republiky – Ústav slavistiky / Ústav pro jazyk český, 1989–.
- Miklosich F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae, 1862–1865. – 2. изд. Aalen, 1963.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52. Praha: Československá akademie věd / Akademie věd České Republiky – Slovanský ústav, 1958–1997.
- Skok P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb, 1971–1974.
- Vuković J. *Istorija srpskohrvatskog jezika*, 1. *Uvod i fonetika*. Beograd, 1974.

Viktor D. Savić

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE VERNACULAR AND THE LITERARY LEXICON
IN THE *ТΥΡΙΚΟΝ* OF ARCHBISHOP NIKODIM

Summary

The *Typikon* of Archbishop Nikodim (1317–1324) was the first Slavonic translation of the *Typikon* of Jerusalem (1318), compiled a whole century after the establishment of the Serbian Archbishopric (1219). This was the accomplishment of Sava's long-term programme in the spirit of the liturgical reform carried out in the monastic communities of Mount Athos in the early 14th century. The paper analyzes the relationship between the vernacular and the literary lexicon. It particularly highlights Greek loanwords, the phonetic diversity of which reveals intensive contacts of the translator and his environment with the Greek language, and not only with the particular text that was being translated. The Greek loanwords associated with specific topics, along with typical literary lexical units (neologisms and calques) confirm the existence of a specific ecclesiastical discourse that was actively used in the ecclesiastical and liturgical environments to which Archbishop Nikodim belonged (first of all, Hilandar, where he had been the hegumen before being appointed as the head of the Serbian Church in 1317). The wide-ranging vernacularization, which is particularly reflected in Greek loanwords, but also in other parts of the lexicon, accompanied with the use of a typically vernacular terminology and words from the literary language with Serbian phonetics, shows that this colloquial style used in ecclesiastical circles underlies the language of the *Typikon* of Archbishop Nikodim. The language of the translation is diversified, falling somewhere in the middle of the register, where forms adopted from artificial and living languages intertwine without specific motivation (bridging diglossia). Interestingly, this *typikon* and other Serbian *typika* are the sources for the scarce lexicon, poorly known or entirely unknown in other written monuments. The insight into the sources and the detailed analysis of the lexicon reveal the main criteria for the distinction between the vernacular and the literary lexicon: (1) genetic – a comparative historical analysis reveals the local origin of a word; (2) the type of distribution – a limited distribution within blocked contexts or adopted quotations are typical for literary words with Serbian phonetics, and not of the genuine vernacular lexicon, though they sometimes overlap; (3) physical characteristics of the words; (4) semantic characteristics – the absence of artificial meanings. The partial alterations of the later manuscript copies of the *Typikon* (e.g. the *Kovin Typikon* from the Archive of the SASA, second quarter of the 14th century) show that some elements of this lexicon or some lexical forms were perceived as expressive.

Key words: *Typikon* of Archbishop Nikodim, *Typikon* of Jerusalem, Old Serbian Church Slavonic Language, Serbian vernacular language, lexicon.